

התנגדות לתכנית מתאר 6036 – ליפתא

א. מבוא

1. הרקע להגשת התנגדות ומטרותיה

1.1 עמותת **במקום** מתכננים למען זכויות תכנון (ע"ר מס' 7-208-034-58) מגישה בזאת התנגדות לתכנית מתאר 6036, הידועה כתכנית לשימור הכפר ליפתא.

1.2 עניינה של התנגדות זו הוא בבחינת הקשר שבין שייכות וזיכרון קולקטיבי ואישי ובין העשייה התכנונית ככלל, ובפרט בתכנית הפיתוח והשימור של הכפר ליפתא. בהתאם לכך, התנגדות זו דנה בשני נושאים עיקריים:

האחד עוסק ברמה העקרונית ומתייחס לתפקידה המכריע של המערכת המנהלית בקביעת מנגנונים לשימור והבניית נושא השייכות הזיכרון והזהות הלאומית כנחלתו הבלעדית של הלאום – היהודי – ציוני. יחד עם חשיבות השמירה על מורשת זו עולה בבירור השאלה האם אכן יש למורשת זו עליונות בלעדית, על זיכרון אחר, השתייכות לאומית אחרת. השני, והנובע מהראשון עניינו בטענה שתכנית המתאר ליפתא אינה מציעה פתרון הולם בתחום השימור והשילוב של מרכיבי זיכרון בתכנון פיסי של מרחב אשר קיימים בו שרידים מן ההיסטוריה ההתיישבותית הפלסטינית.

1.3 עמותת **במקום** - מתכננים למען זכויות תכנון, הוקמה באפריל 1999 על ידי מתכננים/ות ואדריכלים/ות אשר שמו להם למטרה לחזק את הקשר בין זכויות אדם ומערכות התכנון במדינת ישראל. כחלק מעיסוקה בהנחלת התפיסה של זכויות תכנון בישראל, ומתוך ניסיונה המצטבר בעבודה עם קהילות מוחלשות, בחנה **במקום** במסגרת התנגדות זו את הזכות לשייכות, לזיכרון ולמורשת של קהילות אשר קולן לא נשמע ונוכחותן שקופה, וכיצד היא באה לידי ביטוי במסגרת ההליכים והתוצרים התכנוניים.

ב. עיקרי הטענות

1. כללי

הקמתה של מדינת ישראל בשנת 1948, לא התרחשה במרחב ריק ולוותה בעיצובו מחדש. בשטח שנכלל בתחום מדינת ישראל חיו כ- 900,000 תושבים ערבים, בשלושה עשר ישובים עירוניים וב- 430 ישובים כפריים. מהלך זה גרר הריסתם של מאות כפרים פלסטיניים ואחרים נותרו שוממים. חלקם נותר שמור היטב, חלקם עבר תהליך של בלייה והתפוררות, וחלקם יושב, ביוזמת הממשלה, בעולים חדשים¹.

¹ גולן, א., (1992). "תפיסת קרקע ערבית על ידי יישובים יהודים במלחמת העצמאות". קתדרה, 63, עמ' 154-122. מוריס, ב., (2000). לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949. תל אביב: עם עובד.

שרידי מורשת בנויה מעטים נותרו מן ההיסטוריה המרחבית של תקופה זו, בלי שנהרסו או אוכלסו מחדש, ליפתא היא הבולטת שבהם. יחד עם זאת בשום מקרה לא יושב כפר פלסטיני הרוס, על ידי אוכלוסייה יהודית, לאחר שנשאר בהריסותיו ב-56 השנים האחרונות.

במאות האחרונות התגוררו בכפר ליפתא תושבים ערביים. במהלך המלחמה בשנת 1948 נטשו התושבים את הכפר – חלקם מרצון חלקם בכפייה. חלקם מתגורר כיום באזור העיר העתיקה ובגבעה הצרפתית בירושלים וחלקם בתחומי הגדה המערבית. על פי מפקד שנערך בשנת 1931 התגוררו בכפר כ-1844 תושבים ב-410 מבנים, ובשנת 1945 כ-2,550 תושבים. כיום הכפר נטוש ברובו, נותרו כ-55 מבנים בלבד, אשר במשך השנים נפגעו קשות עקב פלישות, שוד אבנים, פיצוץ יזום של התקרות על ידי ממ"י ואימוני צה"ל בשטח. מעבר למבנים אלה קיימים בכפר ליפתא שרידי מסגד, בית קברות, בריכת אגירה, טרסות בוסתנים ועוד.

ייחודו של הכפר ליפתא הוא בכך שהוא נותר ברובו ריק מאוכלוסייה מאז 1948. יתר על כן, זוהי אחת הדוגמאות הבודדות למרקם בנוי המלמד על טכנולוגיות הבנייה המסורתיות שאפיינו את אזורנו במאות האחרונות. כמו כן, זהו אתר עם שרידים היסטוריים ברורים וחדים, שהריק והקיים בו מתחזקים את זיכרון העבר. אך למרות חשיבותו של המקום, יזמו מינהל מקרקעי ישראל ועיריית ירושלים תכנית לבניית מבני מגורים, בית מלון, מסחר ועוד, שמהותה איננה שימור אלא יותר מחיקה של זיכרון העבר. הדבר מחדד את הנושא העקרוני ומציב את השאלה האם אין להציע מסגרות תכנוניות פרוצדורליות אשר תבטחנה הליכי שימור ראויים. מכאן גם דרישתנו, אשר תפותח בהמשך, לבטל את התכנית ולהחזירה לדיון ציבורי פתוח ברמה המקומית והארצית.

2. זיכרון, שייכות ותכנון מרחבי

בספרות המקצועית בתחום התכנון נדון הקשר בין זיכרון ושייכות לתכנון מרחבי והחשיבות ההולכת וגוברת של שימת דגש לנושא של זיכרון בתכנון עירוני ואזורי². לאוני סנדרקוק, אחת מהחוקרות החשובות בתחום התכנון עוסקת בספרה ב'הרחבת שפת התכנון' היא טוענת כי במרחבים מתוכננים של היום יש להתייחס לנושא של זיכרון:

"זיכרון" טוענת לאוני סנדרקוק בספרה³, "הוא מרכיב חשוב לחיינו, הוא ממקם אותנו כחלק ממשהו גדול יותר מקיומנו האינדיווידואלי, הוא נותן לנו הרגשה יותר גדולה של נראות, חשיבות, נותן לנו תשובות לשאלות כמו: מי אני? זיכרון ממקם אותנו, כחלק מהיסטוריה משפחתית, כחלק מקהילה או כחלק מעיר או אומה. איבוד זיכרון הוא בבסיסו איבוד זהות..... לקחת זיכרון מבן אדם משמעותו לקחת חלק גדול מזהותו" (עמ' 208 – 207).

הקשר בין זיכרון, עשייה תכנונית ושייכות מודגש גם בזיכרון כנרטיב עירוני – עיר של זיכרון – עיר קוסמופוליטית. לטענתה: "ערים הן טקסטים של זיכרון, אנחנו חוזרים לבית שגדלנו בו, אנחנו מראים לאנשים האהובים עלינו את מקומות ילדותנו"...."מתכננים מודרניסטים", היא טוענת,

Yacobi, H., (2003). "The Architecture of Ethnic Logic: Exploring the Meaning of the Built Environment in the 'Mixed' City of Lod – Israel". *Geografiska Annaler*, 84 (B). pp. 171-187.

² Fenster, T., (2004). "Building, Memory and the Politics of Building in Israel". *Social and Cultural Geography*.

³ Sandercock, L., (1998). *Towards Cosmopolis*. Willey.

"הם גנבי הזיכרון בשם הקדמה הם מוחקים את העבר ועל ידי כך הורגים קהילות, על ידי פינון, הריסת בתייהן והשאתם כחסרי בית" (עמ' 208).

יש להדגיש כי גם חוקרות כמו סנדרקוק לא מתנגדות לשינוי ופיתוח עירוני. גם אנו בהתנגדותנו זו איננו מתנגדים באופן עקרוני לפיתוח הכפר ליפתא. אנו רק טוענים כי פיתוח כזה צריך להיעשות תוך גילוי רגישות מרבית לנושא הזיכרון המרחבי של אוכלוסייה שחיה שם בעבר.

קשר זה שבין שייכות זיכרון ותכנון מרחבי נעשה גם בתכנית מתאר תמא/35. תכנית המתאר הארצית תמ"א/35, היא זו שקישרה לראשונה בין נושאים של שייכות ותכנון מרחבי. מונח השייכות מהווה בתכנית חלק מהגדרה של איכות חיים: .

"במונח השחוק משהו, איכות חיים, הכוונה לשילוב של תחושת **נינוחות, שייכות ומחויבות** לחברה בישראל עם הקשר אל **המקום, ההזדהות והמחויבות** לסובב הפיסי – היא דמות נון ארצנו" (עמ' 2-3, הדגשה במקור).

על אף שהתכנית מתייחסת באופן כוללני וקובעת מרקמים לשימור גם ביישובים ערביים, מבלי לקבוע ברמה הפרטנית מהם אתרים של שייכות, תרומתה העיקרית לנושא בקשירתה איכות חיים לשייכות, אשר נעדר מהשיח התכנוני עד כה. אנו מדגישים כי התנגדותנו זו מתבססת על התפיסה התכנונית העקרונית כפי שהובעה בתמא/35 אשר קושרת בין מהות איכות חיים לבין תחושת שייכות ומחויבות למקום ולסובב הפיסי.

גם תכנית המתאר החדשה לירושלים חידשה והגדירה אמות מידה נוספות על הקיים בחוק התכנון והבנייה, לקביעת סוגי השימור השונים כגון: מדד היסטורי תקופתי, מדד דתי, מדד ארכיטקטוני-סגנוני-עיצובי, מדד אתנוגרפי-עדתי-קהילתי, מדד סביבתי, מדד פולקלוריסטי-סיפורי ומדד ארכיאולוגי. התכנית מעלה את חשיבות שיתוף הציבור בתכניות שימור וכן קובעת אמצעי התערבות למימוש תכניות מפורטות הכוללות שימור כגון: הקלות במיסים כתמריץ לשימור ושיקום, הרחבת התשתית המחקרית תיעודית, שילוט תיעודי על בניינים, ועוד.

על בסיס מגמות אלו של תכנון בעולם ובישראל אנו טוענים כי יש להסדיר את הליכי התכנון באתרים שיש בהם שרידים של התיישבות פלסטינית באופן מודע ומסודר.

לעשייה התכנונית ובכלל זה לתכניות לשימור מבנים ואתרים, מרכיב חשוב בהבנית שייכות, זיכרון וזהות לאומית. המנגנונים הקיימים: חוק התכנון והבניה, תכניות מתאר ארציות מחוזיות ומקומיות, נוהלי עבודת ועדות ומוסדות תכנון וייצוג, מקנים עדיפות ברורה לשימור זיכרון המורשת ההיסטורית הלאומית היהודית והציונית. לכאורה מנגנונים אלה אכן מאפשרים שימור של מרכיבים היסטוריים ואדריכליים, שאינם קשורים להוויה היהודית, רק במקרים שהם אינם מצויים, כפי הנראה, במצב קונפליקטואלי מולה. ואכן לעתים אנו עדים לתכניות אשר עוסקות בשימור אתרים היסטוריים על בסיס אסתטי – פיסי בלבד, כפי שעולה מתכנית ליפתא. כפי שיוצג, לשימור ערכי המכיל את התרבות הפלסטינית אין כל אזכור או ביטוי במסגרת הפרוצדוראלית הקיימת.

3. קריטריונים מנהליים לקביעת אתרים של שייכות וזיכרון

חוק התכנון והבניה, תיקון 31 (תוספת רביעית), מקנה את המסגרת הפרוצדוראלית לשימור אתרים. במסגרת זו מעניק החוק סמכויות נרחבות בייזום וביישום השימור וכן כלים תחקיטיים להתמודדות עם שימור מבנים ואתרים היסטוריים, ובכלל זה הקמת הועדה לשימור אתרים. החוק לכאורה הוא ניטרלי ואינו קובע את מהי הזיקה הלאומית של מבנים ואתרים. מעניין לראות כיצד המערכת השלטונית מעניקה לחוק "היבש" תכנים ערכיים, ותורמת בכך להבניית הזהות הלאומית – יהודית. במסגרת חוזר המנהל הכללי, מס' 4/99, (נספח א') שבמשרד הפנים, בו נקבעו קווים מנחים לפעולות השימור ברשויות המקומיות. מעבר לקביעת נוהלי עבודת הועדה לשימור אתרים וסמכויותיה, ממליץ המנכ"ל על קווים מנחים להכנת רשימת האתרים לשימור וסיווגם כדלקמן:

א. "חשיבות היסטורית – אתר המהווה עדות לאירוע היסטורי בעל משמעות למדינה או ליישוב לדוגמא: מקום הכרזת המדינה, חצר תל חי; מבנה, מתחם המעידיים על תקופת ההתיישבות; מבנה בו גרה או פעלה אישיות או קבוצת אנשים ... אשר השפיע על התגבשות מדיניות היישוב והמדינה, תרבות ואורח חיים לדוגמא: תל-אביב – בית ביאליק, ירושלים – בית הרב קוק ...; מבנים המעידיים על התפתחות תחבורה...; מבני חינוך לדוגמא: ירושלים – בצלאל, מנחמיה – בית הספר; מבני ממשל - לדוגמא: בית פקידות הברון רוטשילד בזכרון יעקב; מבני דת – בית כנסת, כנסיה, מסגד; תרבות חומרית - לדוגמא: נחשולים המזגגה...; אתרי קרבות – לדוגמא, ירושלים – בית תורג'מן, חירבת ירדה, בית אשל; מבני ביטחון – לדוגמא, משטרת נהלל, משטרת גשר.

ב. חשיבות אדריכלית – מבנה המהווה דוגמא אופיינית לסגנון בניה מסוים לדוגמא, הסגנון האקלקטי – בית הדקל ברחוב נחלת בנימין בת"א, הסגנון הבין לאומי בית אנג'ל – שדרות רוטשילד בת"א, הביטוי הסגנוני של מושבות הטמפלרים, מושבות העלייה הראשונה; מבנה המהווה דוגמא אופיינית לטכנולוגית בניה. לדוגמא, בית הבטון על הירקון, מבני חימר...; מבנה או מכלול מבנים המצטיינים ביופי, או בציוריות, או בייחוד – נדירות ארכיטקטונית. לדוגמא: ירושלים – משכנות שאננים, בית שעון השמש, ת"א – בית הפגודה; מבנה המהווה יצירת אומנות, אתר המצטיין בייחודיות נופית בשילובו בסביבתו הקרובה – גנים היסטוריים, קו רקיע, נקודות תצפית, תוואי רחובות." (הדגשה לא במקור)

מדברים אלה עולה שקיימים שני מצבים יחידים לשימור: האחד שימור היסטורי של אתרים בעל מאפיינים ערכיים – שימור של מורשת, חברה ותרבות, הקשור לרוב לתולדות ההתיישבות בארץ. השני הוא שימור אתרים ניטרלי/לא מאיים: שימור אסתטי – אדריכלי, שאינו תורם או פוגע בהיבט המרחבי של מרכיבי הזהות הלאומית – יהודית.

האתרים שבתחום טיפולה של הועדה לשימור אתרים, קובע חוזר המנכ"ל שלהלן, הם אלה שהוקמו בין השנים 1700 – 1958 – אולם, למרות שבתקופה זו עוצב המרחב הארצישראלי גם ביחס לסביבה הבנויה הפלסטינית, זו נעדרת מהן כלא הייתה. אכן אנו ערים לעובדה שזוהי החלטה פוליטית, ערכית ועקרונית, אולם במקרה שלפנינו יש לה משמעות תכנונית מעשית החייבת בדיון ציבורי חוזר.

3.1 ייצוג בוועדה לשימור אתרים

בחוק התכנון והבניה הוקנו סמכויות נרחבות לוועדה לשימור אתרים, אשר יש בהם כדי להשפיע על קביעתם של אתרים לשימור, כדלקמן: הכנת רשימה של אתרים לשימור; ייעוץ למועצת הרשות המקומית, הוועדה המקומית והוועדה המחוזית בענייני שימור אתרים; קביעת פעולות לאבטחת החזקת אתר לשימור וכיוצ"ב.

סעיף 10 לתוספת הרביעית לחות"ב קובע את הרכב הוועדה לשימור אתרים. חמישה חברים: ראש הרשות המקומית (או סגנו); שלושה חברי מועצת הרשות; עובד הרשות הבקיא בענייני תכנון ובניה וכן בעל דעה מייצגת, "מי שמצוי בענייני שימור מבנים ואתרי התיישבות", המתמנה על ידי מועצת הרשות.

לא זו בלבד שמדובר בוועדה פוליטית במהותה, המורכבת מנבחרי ציבור, המייצגת את קבוצת האוכלוסייה הדומיננטית בחברה, ללא מענה לצרכי הזיכרון של מגוון הקהילות הקיימות, חוזר המנכ"ל, מקנה למועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות, סמכות של ייעוץ בוועדה לשימור אתרים. המועצה אף הוסמכה על ידי שר הפנים, כגוף ציבורי אשר רשאי ליזום תכניות לשימור אתרים וכגוף מייצג "בכל עניין הקשור לשימור". למותר לציין כי המועצה לשימור אתרים ומבני התיישבות הינה עמותה הפועלת להנצחת "אתרי מפעל התקומה הלאומי בארץ ישראל, מראשית תקופת התחייה וחיידוש ההתיישבות היהודית בו". מטרה זו כשלעצמה היא ראויה, אולם בנסיבות הקיימות היא מהווה נדבך נוסף בהדרת תרבות 'האחר', קרי, הערבים אזרחי ישראל. במצב זה נוצר מצג שווא, בו המועצה לשימור אתרים מייצגת כביכול את נושא שימור המבנים משנת 1700 ועד היום, אך בפועל פועלת לשימור נרטיב אחד בנוף הישראלי.

3.2 חוקים נוספים ותכניות מתאר ארציות

נדבך נוסף של ההיבט המרחבי בהבניית השייכות והזיכרון הלאומי בא לידי ביטוי בחוק גנים לאומיים, שמורות טבע, אתרים לאומיים ואתרי הנצחה, התשנ"ח – 1998. חוק זה מקנה את הבסיס הערכי – לאומי – יהודי – ציוני לסדרה של תכניות מתאר ארציות העוסקות בנושא השימור.

החוק מגדיר מהו אתר לאומי – "מבנה או קבוצת מבנים או חלק מהם לרבות סביבתם הקרובה שהם בעלי חשיבות לאומית היסטורית בהתפתחות היישוב בארץ..."; אתר הנצחה – אתר להנצחת לוחמי צבא הגנה לישראל ומערכות הביטחון...; אתר הנצחה ממלכתי – אתר הנצחה למערכות ישראל בעלות משמעות מיוחדת בתולדות העם או המדינה...; אתר הנצחה חילי – אתר הנצחה להנצחת לוחמים שנפלו במערכות ישראל...".

בהתאם לכך, ולצורך קביעת הוראות לשימור ואחזקה של נושאים אלה, הוכנו תכניות מתאר ארציות כדלקמן: תמ"א/29 – תכנית מתאר ארצית לאתרי הנצחה משנת 1995; תמ"א/21 – תכנית מתאר ארצית משנת 1982 המתייחסת לאתרים לאומיים חשובים היסטורית לתולדות מלחמת העצמאות; תמ"א/8 – תכנית מתאר ארצית לגנים לאומיים, שמורות טבע ושמורות נוף.

כך עולה כי למערכת המנהלתית והשלטונית, המקנות את המסגרת לפעולתה של המערכת התכנונית, תפקיד מכריע בהבניית הזהות הלאומית. במצב זה, מושג השייכות והזיכרון מזוהה באופן חד משמעי, עם זהות לאומית אחת, הזהות היהודית-ציונית, ומשכך הופך למזוהה עם מושגי הדרה והכללה. הדרה של תרבות 'אחרת' והכללת התרבות השלטת.

לפי תפיסתנו נושא השימור והזיכרון, אינו אמור להיות 'כלי נשק' במאבק על המרחב הפיזי בארץ, אלא בסיס משותף של ידע תרבותי המשותף לכל מרכיבי האוכלוסייה בישראל.

3.3 מליפתא – למי נפתוח

ליפתא הוא המקרה הבולט ביותר לעיני הציבור הישראלי של כפר פלסטיני שנהרס ב-1948, ושבתיו הריקים שנותרו מהווים עדות אילמת ל-430 הכפרים והערים שנהרסו במהלך הקמת המדינה.

וכפי שועדת אור ניסחה זאת:

" הקמת מדינת ישראל, שהעם היהודי חגג אותה כהתגשמות חלום הדורות, כרוכה בזיכרון ההיסטורי בטרואמה הקולקטיבית הקשה ביותר בתולדותיהם – ה"נכבה"..... . תכניה וסמליה של המדינה, המעוגנים גם בחוק והמעלים על נס את הניצחונות בסכסוך זה, מציינים בעיני בני המיעוט הערבי את תבוסתם. הזמן יכול אולי להעלות ארוכה לכאב, אך ככל שמתחזקת התודעה הלאומית – כך גוברת בקרבם המודעות לבעיה זו..."

גם כיום לאחר 56 שנים, אנו עדים למאמצים למחיקת ההיסטוריה ההתיישבותית של הכפר הפלסטיני - ליפתא הבא לידי ביטוי הן בשינוי שמו של האתר והן בסיפור שסופר סביבו. במתכונתה המופקדת של התכנית בשונה מעותק קודם שלה, שונה שם האתר והוא הפך למי - נפתוח. הרציונל העומד מאחורי שינוי השם הוא זיהוי המקום עם האתר המקראי מי נפתוח הנזכר במקרא פעמיים בספר יהושוע.

שימוש בנרטיב הלאומי - ציוני על תושבי הכפר כביטוי נוסף לגליטימציה הניתנת ל'ייהוד' הכפר, תועד במקומות שונים: "בפרעות בשנת 1936 וכן בפעולות האיבה בראשית מלחמת השחרור, הטרידו תושבי הכפר את התחבורה היהודית לירושלים, ובמהלך מבצעי הפריצה לירושלים נכבש הכפר תושביו ברחו לרמאללה והכפר ננטש".

בכפר סטף הסמוך, משוחזרים חלקי הכפר הערבי אך ההסברים באתר מפנים את המבקר לתקופת ההתיישבות היהודית בימי בית שני, תוך התעלמות מן העבר הפלסטיני של הכפר. הניסיון שלא לאזכר את העובדות, מתוך רצון לנכס באופן בלעדי, את המרחב עבור האוכלוסייה היהודית בלבד, מייצר בקרב חלקים גדולים מן האוכלוסייה האזרחית תחושה מתמשכת של אפליה וקיפוח.

למותר לציין הוא כי מהלך זה של שינוי שמות וסיפורים של אתרים במרחב, במיוחד מהתקופה המזוהה עם הימצאותה של אוכלוסייה פלסטינית, בתחומי מדינת ישראל (אך לא רק), אינו ייחודי לכפר ליפתא.

4. שינוי מגמות: יעד/מיעאר; קבר עז א-דין אל-קסם

לצד כל אלה אנו עדים בתקופה האחרונה לביטויים מוחשיים יותר ויותר בצורך להתייחסות שוויונית והולמת יותר של הזיכרון הקולקטיבי של הפלסטינים אזרחי ישראל מחד, ומאידך לשינוי מגמות מסוימות של המדיניות השלטונית המוזכרת לעיל.

מקרה תכנית הרחבת מושב יעד על שרידי הכפר הפלסטיני מיעאר, ומקרה הרחבת כביש נשר וקבר עז א-דין אל קאסם, מבטאים ביתר שאת את המתח הקיים בין זיכרון ושייכות של קבוצה

לאומית אחת, לזיכרון ושייכות של קבוצה לאומית אחרת, תוך ניסיון לארגן את החיים המרחביים בתפר שבין שתי מערכות מתנגשות של שימור זיכרון ושייכות. בשני המקרים הובילו את השינוי בתפיסה השלטונית, של הצורך בשימור הנרטיב ההיסטורי של הלאום הפלסטיני, התארגנויות 'מלמטה' של אזרחים פלסטינים ואף יהודים. בשני המקרים הושגה 'פשרה' ללא התערבות פורמלית של המערכת התכנונית.

4.1 הרחבת מושב יעד על שרידי הכפר הפלסטיני מיעאר

הכפר הפלסטיני מיעאר שבגליל המערבי, נהרס בשנת 1948, תושבי הכפר עברו לגור בכפרים אחרים בסביבה, חלק בשוב שעב הסמוך למושב יעד. שרידי הכפר משמשים כיום אתר זיכרון חשוב לתושבי הכפר לשעבר, אשר חוזרים לביקור קרובי המשפחה בבית הקברות, מצלמים ומתעדים את ההיסטוריה וההווה של הכפר.

מושב יעד הוקם על שטחיו החקלאיים של הכפר הפלסטיני מיעאר, במרחק משרידי אזור המגורים ובית הקברות של הכפר. תכנית הבניה להרחבת מושב יעד שאושרה בימים אלה (תכנית ג/12442), הציעה הקמתם של עשרות יחידות דיור על שרידי הכפר מיעאר ובצמידות להם, וכן בינוי בסמיכות לבית הקברות ההיסטורי.

התארגנות של תושבים ממושב יעד, צאצאי הכפר מיעאר, ועמותת זוכרות, הגישו התנגדויות לתכנית ההרחבה, בבקשה לצמצם את הבינוי המוצע (ב-34 מגרשים) באופן שימזער את הפגיעה הצפויה בשרידי הכפר, מתוך הכרה בזכותם של צאצאי הכפר לזיכרון ושימור מורשת אבותיהם. הועדה המחוזית לתכנון ובניה במחוז הצפון, דנה בהתנגדויות והחליטה, לקבל באופן חלקי, ולתקן את התכנית באופן שבו בוטלו 14 מגרשים. וכלשונה: "הועדה סבורה כי יש מקום לצמצם את הבניה המצויה בחלקה הדרומי של התכנית אשר נמצאת בחלקה על בית הקברות הקיים....". באמצעות עמותת במקום הגישו צאצאי הכפר בקשת רשות ערר כנגד החלטת הועדה המחוזית לקבל התנגדותם באופן חלקי בלבד. בקשה זו אושרה על ידי הממונה על המחוז.

עם זאת, צאצאי הכפר החליטו שלא להגיש ערר למועצה הארצית וזאת משום שנתקבלה החלטה במושב שלא לקדם בשלב זה את פיתוחם של יתרת המגרשים המצויים בתחום שרידי הכפר.

4.2 הרחבת כביש נשר וקבר עז א-דין אל קאסם

עז א-דין אל קאסם, היה מנהיג פלסטיני מוסלמי שנקבר בבית הקברות של הכפר (ההרוס) בלאד א-שיח, ליד נשר. עד שנות ה-90 קברו היה ככל הקברים בבית הקברות בכפר. אך משנות ה-90 הפך שמו וזכרו לאחד הסמלים של הלאומיות הפלסטינית. מלבד אימוץ שמו על ידי ארגון החמאס הוא נתפס כמנהיג בעל משמעות בהיסטוריה הפלסטינית. באותה תקופה החלו להתארגן קבוצות של אזרחים ערביי ישראל לשמירה על קברו, אשר נוקה וגודר והפך למקום עליה לרגל הן לערבים ואזרחי ישראל והן לערביי השטחים. בד בבד עם קישור שמו עם חוליית המרצחים של החמאס, עורר מהלך זה התנגדות ואנטגוניזם בקרב הציבור היהודי. בשנת 1993 ביקשה המועצה המקומית נשר לבצע תכנית להרחבת כביש הגישה ליישוב, ולצורך כך להעתיק חלק מהקברים.

שמואל ברקוביץ מתאר את האירוע בספרו "מלחמת המקומות הקדושים" (1998):

"תכנית המועצה המקומית נשר שליד חיפה לסלול כביש חדש שהתוואי שלו עובר בתוך

בית קברות מוסלמי ויחייב העתקת חלק מהקברים, עוררה בסוף 1993 סערה בציבור

המוסלמי...נזעקו למקום לעצרות מחאה, מחו על 'מדיניות ממשלתית של פגיעה במקומות הקדושים לאיסלם' ופתחו במאבק ציבורי. הסערה גברה כשהתברר שבין הקברים שיש להעתיקם מצוי גם קברו של השיח' עז א-דין אל קאסם...האגודה לזכויות האזרח בישראל פנתה למשרד הדתות ובקשה להכריז על הקבר הנזכר "מקום קדוש" ולמנוע את חילולו. בתגובה טען ראש המועצה שהשיח' האמור אינו קבור בנשר אלא בבית הקברות בעכו. כדי לפתור את הבעיה הוקמה ועדה בראשות יו"ר המרכז לשלטון מקומי ובה אישי ציבור מוסלמים בצפון, נציגי ממשלה ונציגי נשר. הועדה אימצה הצעת פשרה של ראש מועצת נשר, שלפיה יועתק תוואי הכביש המתוכנן וכך יפונה רק קבר אחד בקצה בית הקברות. המוסלמים דחו את ההצעה והגישו תביעה משפטית נגד המועצה. בית המשפט השלום דחה אותה, משום שראה בהצעת הפשרה פתרון נאות לבעיה. בדצמבר 1994 דחה גם בית המשפט המחוזי את ערעורם של המוסלמים בעניין זה, וכיום (1996) נמצאת התכנית בהליכי תכנון מתקדמים."

בשנים 1996-1997 החלה התארגנות ממוסדת יותר של גופים איסלמים כמו התנועה האיסלמית ואגודת 'אלאקסא' שהוקמה בכדי לשמר אתרי מסגדים ובתי קברות בישראל. ההתארגנות כללה תפילות יום שישי במקום, ניקוי השטח וכן יוזמות הידברות עם ראש המועצה. לבסוף הושגה פשרה ולאחר משאים ומתנים הוחלט על הקמת הכביש על גשר שיבנה על עמודים כך שבית הקברות ותכולתו לא יפגעו. ואכן הגשר הוקם בנובמבר 2000.

מקרים אלה ממחישים את מורכבות הנושא: במציאות הנוכחית נוצרות יותר ויותר סיטואציות אשר המסגרות הקיימות התכנוניות והמשפטיות אינן נותנות להן מענה הולם, מגינות או חלות עליהם, ומאידך עולים קולות אשר הולכים ומתחזקים לצורך בהנצחת הזיכרון הקולקטיבי של הפלסטינים אזרחי ישראל ובכך לתרום לתהליך של נורמליזציה בין שתי קבוצות האוכלוסייה. הסכנה היא שאישור תכנית ליפתא במתכונתה הנוכחית, תהווה יצירת גורם מתיחות חדש בהיותה נוגעת במקום אשר הפך לסמל בנוף הישראלי.

5. תכנית מתאר ליפתא – מהו שימור?

לאור כל הנאמר לעיל, מנקודת המבט הערכית המתייחסת לתפקידו של השימור, אנו מוצאים פגמים בעקרונות התכנית המוצעת. בתכנית קיים קונפליקט מובנה בין השימור הפיזי לנושא שימור המורשת התרבותית והזיכרון של תושבי הכפר. התכנית נוגעת למרכיבי השימור הפיזי בלבד, וזאת מבלי לייחסם למימד התרבותי הנוגע לתחום השימור ובעלי עניין היסטורי למקום. במסגרת אמנות אונסק"ו שעליהן נסמכת עבודת השימור כיום הושם דגש על היבטים של נופי תרבות, ומכאן שהתהליך של מחיקת מרכיבי הזהות הפלסטינית ממרכיבי השימור הוא בניגוד לתפיסה הרווחת כיום בעולם.

חשיבות שימור הכפר והיותו חלק מן המרקם האורבני של העיר ירושלים מצא ביטוי ביוזמות תכנוניות שונות שעלו במשך השנים (יוזמות אלה לא מומשו בעיקר בשל מחסור במשאבים). אף על פי כן, נפקד מהן ואף מן התכנית הנדונה, קיומה של רקמה אנושית חיה וקיימת. זו אשר התגוררה בכפר משך מאוד שנים, בנתה את בתי הכפר, יצרה מערכת אוטרקית של אספקת צרכיה השונים, סביב בתי הכפר.

מבלי להיכנס למעמד המשפטי של בעלות התושבים על קרקעות הכפר (במקרה זה מעדויות צאצאי הכפר, מוגדר כנכסי נפקדים), אנו טוענים כי, בתכנון הכפר לפתא לא ניתן שלא להתייחס למאפייני הקהילה שחייתה במקום מזה מאות בשנים, ואשר צאצאיה חיים כיום, אמנם במקומות אחרים, כאחת ממטרות השימור, ומבלי לתת את הדעת לגורמים החברתיים, כלכליים, פוליטיים שפעלו באזור בתקופת המלחמה.

לסוגיה זו נגיעה לאחת מנקודות החולשה של מערכת התכנון בישראל; שיתוף הציבור מתקיים כיום בפועל רק בשלב ההתנגדויות, שלב שבו התכנית כבר מגובשת לחלוטין בכל היבטיה. במקרה זה, אנו טוענים, כי נדרש היה לשתף את הציבור בשלבים מוקדמים יותר של התהליך התכנוני, במיוחד משום שציבור שלם אשר יש לו זיקה חזקה לתכנית, נעדר ממנה. בהזדמנות זו אנו חוזרים וקוראים למסד את נושא השימוע הציבורי לתכניות מרכזיות בירושלים (ובכל מקום) כמדיניות יזומה על ידי הוועדה המקומית והוועדה המחוזית.

5.1 מרכיבי השימור בתכנית המוצעת

תכנית מתאר לפתא המוגדרת כתכנית שימור, מציעה כמטרה עיקרית שינוי במערך ייעודי הקרקע הקיימים ובכלל זה הקמתו של מתחם מגורים, קביעת שטח למלונאות, מסחר ומבני ציבור, דרכים, שטחים ציבוריים פתוחים ועוד. דהיינו, מטרה מרכזית שלשמה הוכנה התכנית היא הקמת מתחם מגורים ובו כ- 270 יחידות, בית מלון של 120 חדרים ושימושים נלווים לפונקציות אלה. שימור שרידי הכפר הינו למעשה מטרה משנית המשתלבת באופן ארכיטקטוני בלבד בפיתוח השכונה החדשה.

עדות לכך היא, כי התכנית מאמצת גישה לשימור המרוקנת מתוכן את המרקם האותנטי של הכפר ושל התרבות שהתקיימה בו. זאת דרך שילוב תוספות בניה לבינוי הקיים, בין אם הוספת זכויות בניה למבנים קיימים ובין אם בניית יחידות דיור נוספות בין המבנים הקיימים, להבדיל מהותרת המבנים הקיימים על כנם ללא תוספות בנייה, וכפי שנקבע במטרותיה:

"ב. קביעת בינוי והוראות בניה להקמת בניינים חדשים ולהקמת תוספות בנייה לבניינים קיימים, בתחום הכפר לפתא ובסביבתו, בהתאם לנספחי הבנוי והפיתוח.

ג. קביעת הוראות לשימור, שיקום ושיחזור הבניינים הקיימים והטרסות, שבתחום הכפר לפתא ושילובם בפיתוח החדש". (הדגשה לא במקור)

בנוסף לכך, באה התכנית וקובעת כי שטח המגרש בו נמצא המסגד (מגרש מס' 216) ייועד לאזור מסחר ולמגורים מיוחד. שטח בית הקברות (מגרש 51) של הכפר סומן בתכנית כשטח לשמורת טבע לצורך פיתוחו לרווחת תושבי השכונה החדשה ובאי המלון. כך הופכים אתרי דת, זיכרון ומורשת ראשונים במעלה לשטחים שפיתוחם אינו שונה למעשה משטח נקי משרידים.

להערכתנו, יש צורך לעשות מאמץ ולשלב בתכנית מרכיבים של הזיכרון התרבות והמורשת הפלסטינית, כפי שנעשה הדבר בכל הנוגע לאתרי ההתיישבות של התנועה הציונית, לאתרי קברי קדושים היקרים לאוכלוסייה הדתית והחרדית.

מנקודת המבט שהצענו ניתן למצוא פתרונות אפשריים. עיקרם נוגע בראש ובראשונה לתיעד היסטורי אמין ומדויק שייספר את ההיסטוריה של הכפר הפלסטיני. יתר על כן, אנו קוראים, לשימור מכבד של שרידי הכפר שנהרס במהלך השנים הראשונות להקמתה של מדינת ישראל,

ובכלל זה שטח המסגד ובית הקברות. במילים אחרות אנו קוראים להפיכת הכפר ליפתא למרחב ציבורי בו ימצאו עניין והזדהות **כל תושבי הארץ הזו ושכניה**.

6. סיכום

'הזכות לזיכרון' המעוגנת במערכת המנהלית, השלטונית והתכנונית, מובנית כזכותו הבלעדית של הלאום היהודי. מאידך, עולים קולות אשר הולכים ומתחזקים לצורך בהנצחת הזיכרון הקולקטיבי של הערבים אזרחי ישראל. אלה מוצאים ביטויים באירועים תכנוניים שונים ואף בפרקטיקה המקצועית.

ועדת אור, במסקנותיה, קבעה:

"כי תפקידה של המדינה אינו מצטמצם לעניינים חומריים בלבד. על רשויות השלטון למצוא את הדרכים שיאפשרו לאזרחים הערבים לבטא בחיים הציבוריים את תרבותם וזהותם באופן נאות ומכובד." "..... מן הראוי למצוא דרכים לחיזוק תחושת השתייכות של האזרחים הערבים למדינה, בלי לפגוע בהשתייכותם לתרבותם וקהילתם".

בהתאם לכך, אנו דורשים מן הועדה המחוזית לבטל את תכנית ליפתא ולהחזירה לדיון ציבורי. במסגרת שימוע ציבורי יינתן לכל מי שרואה עצמו נוגע בעניין, זכות הצבעה; תיבחן מחדש הפרוגרמה לתכנון הכפר, ובכלל זה קביעת הנחיות לשימור מכבד של שרידי הכפר, בית הקברות והמסגד; יוכן תיק תיעוד או תסקיר היסטורי מפורט אשר יכלול גם את עדויות התושבים שחיו במקום, בכתב ובעל פה. תוך אימוץ קריטריונים אובייקטיביים הנסמכים על אמנות בינלאומיות, ובהתאם לכך, הנחיית הועדות העירוניות לשימור.

שימור האתר תוך איזכור מלא של הכפר הפלסטיני ליפתא ותולדותיו יכול להיות מוקד לפיוס בין האזרחים היהודים והערבים שחיים במדינת ישראל, במקום להפוך אותו למוקד של קונפליקט סמוי הרוחש מתחת לפני הקרקע.

על החתום

דר' חיים יעקובי
אדריכל ומתכנן ערים

דר' טובי פנסטר
גיאוגרפית ומתכננת ערים

נילי ברוך
מתכננת ערים